

МИРКО РОБОВ (Велико Търново)

ЗА УПОТРЕБАТА НА СЪДОВЕ С ЦАРСКИ И ПАТРИАРШЕСКИ МОНОГРАМИ ПРЕЗ XIII—XIV ВЕК

Данните от археологическите проучвания на хълма Царевец и неговата околност показват, че през периода XII—XIV в. особено място в ежедневието на столичното население е заемала керамиката, изработена в техниката сграфито. Наред с често срещаните геометрични орнаменти, в общата украса са намерили място растителните, животинските и човешките изображения. При тези съдове ярко се открояват художественият талант на средновековния производител и вярното му чувство за стил и композиция при постигане на изображенията.

Значително по-редки са съдовете, на чиито стени са изобразени царски или патриаршески монограми. Относно характера и предназначението на тези монограми са изказани различни становища, чиято същност е в тясна връзка и отношение с местата, където те се откриват. В почти всички случаи става въпрос за монохромни съдове, които не са характерни само за ранния период в производството на този вид трапезна керамика, а са произвеждани и употребявани до последните десетилетия на Търновското царство.

Изхождайки от факта, че дотогава фрагменти от сграфито съдове с изобразени подглазурни монограми са били открити предимно в двореца и околностите му на хълма Царевец, Кр. Миятев приема, че „въпросната керамика е била произвеждана в близки до двореца работилници“¹, но „монограмите не са знаци на царски и феодални грънчарници, а са само знаци на собственост“². Според него „са изчезнали от трапезата на царя и болярите златните и сребърните съдове, но вместо тях е било създадено по цариградски образец огромно керамично производство, в което е била отразена материалната и художествената култура на тогавашната епоха“³.

По въпроса за сграфито керамиката от двореца на Царевец С. Георгиева твърди, че откритите тук монограми „означават, че е имало царски работилници в столицата Търново, но по-вероятно е съдове с такива монограми да са били работени в някои от работилниците в столицата специално за нуждите на двореца, т. е. да са били знаци за собственост“⁴.

¹ К. Миятев. Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. — Археология, 1967, № 3, с. 9.

² Пак там, с. 8.

³ Пак там, с. 9.

⁴ С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. Т. 2. С., 1974, с. 66.

Н. Ангелов смята, че сграфито съдове с гравирани монограми и имена на български владетели и патриарси в Търновград се откриват само в двата най-значими архитектурни комплекса — царския дворец и Патриаршията. Според него това е доказателство, че тези съдове са изработвани в царските и патриаршеските грънчарници изключително за нуждите на тези два върховни държавни института⁵.

Като разглежда царските и патриаршеските монограми, открити в двореца, Патриаршията и на други места по хълма Царевец, и тъй като те не се срещат в другите градски центрове на Второто българско царство, Й. Алексиев приема, че съдовете с монограми, изработени в сграфито техника „трябва да се разглеждат като белег за собственост, а не като продукция“ на царските или патриаршеските работилници⁶.

Изследвайки византийската сграфито керамика с монограми от Варна, Ал. Кузев констатира, че тя няма нищо общо с откриваните на Царевец съдове с подглазурни царски и патриаршески монограми. Тези монограми (за разлика от византийските) са гравирани близо до периферията на съда. Авторът приема също, че въпросните монограми имат значение на собственост, т. е. съдовете са били изработени по поръчка за определени лица⁷.

Голяма група подглазурни монограми са открити при археологическите разкопки на манастирския комплекс Великата лавра в Търново. Те са обнародвани от Ат. Попов⁸. Според автора „царският монограм е подпис на владетеля и форма на знак на върховната държавна власт“⁹. Той свързва неговото значение с божествения произход на царската власт, който под влияние на Византия е намерил отражение в титулатурата на българския владетел¹⁰. Според него „името на царя, написано изцяло или с монограм, не е знак за собственост, а височайше внимание, ознаменование, личен знак на царя и държавен знак. Съдове с личния знак на персонифицираната върховна държавна власт са били употребявани в царски церемонии.“¹¹ Авторът приема, че „при официални случаи са били употребявани именно съдове с царски знаци“¹². Разглеждайки подглазурния монограм на цар Иван-Александър, той смята, че манастирският комплекс Великата лавра бил пряко подчинен на върховната власт и в официални случаи бил посещаван от царя¹³. Като излиза от факта, че при археологическите разкопки на този манастир са открити монограми на царете Михаил Асен

⁵ Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XIII—XIV век. — В: Царевград Търнов. Т. 3. С., 1980, с. 161.

⁶ Й. Алексиев. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. С., 1980, с. 449.

⁷ Ал. Кузев. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. — ИИМВ, 1974, 10, с. 162.

⁸ Ат. Попов. Монограмът на цар Иван Александър. — ИБИД, 1978, т. 32, 69—82; „Новият град“ в средновековната столица Търново. — Векове, 1978, № 2, с. 13; Монограми на българските царе. — В: Българско средновековие. Сборник в чест на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 172—192; Царски монограми и хералдични изображения от Търновград (XIII—XIV век). — В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, 341—346; Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра“. — В: Царевград Търнов. Т. 4. С., 1984, 26—51; Търновската „Велика лавра“. — ИБИД, 1980, т. 33, 91—95; Le monogramme-signature de Ivan Alexandre (1331—1371) — signe de l'institution royale. — Etudes balkaniques, 4, 1978, 32—137.

⁹ Ат. Попов. Монограмът . . . , с. 80.

¹⁰ Пак там, 80—81.

¹¹ Пак там, с. 81.

¹² Пак там.

¹³ Пак там

(1246—1256), Георги I Тертер (1279—1292), Михаил Шишман (1323—1330), Иван-Александър (1331—1371) и Иван Шишман (1371—1393), Ат. Попов приема, „че както във всеки манастир от този вид, който е пряко подчинен на царя, там е имало съдове, предназначени за него“, а с това смята за „обяснимо царското внимание към лаврата“¹⁴. Въз основа на тези находки авторът прави заключение относно връзките на владетелите с манастирския комплекс Великата лавра, който според него е бил значимо място не само за династията на Асеновци, но и за Шишмановци¹⁵.

Археологическите проучвания на други обекти, свързани с духовния живот на Търновското царство, като църквата „Св. Димитър“, която се издигала в източното подножие на хълма Трапезица, а така също и разположеният недалеч от столицата Килифаревски манастир ни дават нови данни за съдовете с гравирани по вътрешните им стени подглазурни монограми и хвърлят светлина върху въпроса за предназначението и ролята на тези съдове в живота на населението от столичния регион. Въз основа на тези данни и наблюдения в статията се изказват нови мнения относно предназначението на трапезните съдове с царски и патриаршески монограми.

При археологическите разкопки на църквата „Св. Димитър“ в Търново, чиито ктитори са били братята Петър и Асен¹⁶, се установи, че тя заедно с оформилия се около нея манастирски комплекс е просъществувала като действащ храм до третата четвърт на XIII в.¹⁷ По-късно, вероятно през втората половина на XIV в., южно от църквата „Св. Димитър“, със строителни материали и архитектурни детайли, взети от нейните разрушения, била построена друга еднокорабна църква — № 2, с кална спойка в градежа. По нея няма никакви следи нито от фасадна, нито от вътрешна украса със стенописи¹⁸. Тя обслужвала религиозните потребности на сравнително бедните обитатели на подножието на хълма Трапезица и нуждите на разположения около нея некропол.

Поради зачестилите османски нападения през средата на XIV в. било предприето допълнително укрепване на престолния град Търново. От Царевец и Трапезица надолу по склоновете били изградени напречни крепостни зидове, които подсилвали укрепителната система на двата хълма и същевременно обграждали тяхното подножие. На около 100 м южно от църквата „Св. Димитър“ от укрепления венеч на хълма Трапезица бил спуснат напречен крепостен зид, който всъщност представлява северната граница на укрепеното му подножие¹⁹. Така църквата „Св. Димитър“, която вече не е съществувала като действащ храм, останала извън укрепената зона. Извън укрепленията на града се оказали не само руините на тази църква, но и второстепенната вече по значение църква № 2, задоволявала нуждите на бедното градско население, чието социално положение не било обект на внимание и грижа за защита в системата на допълнителните укрепителни съоръжения. Това се отнася за населението по източния и северния склон на хълма Трапезица, както и по западния склон на хълма Момина крепост.

При археологическите разкопки на църква № 2 са открити няколко подглазурни монограма върху стени на съдове, изработени в сграфито тех-

¹⁴ А. т. Попов. Монограми на българските царе, с. 176.

¹⁵ Пак там, с. 186.

¹⁶ Никитя Хоният. История. — ГИБИ, т. 11, 1983, с. 27.

¹⁷ Разкопките са проведени под ръководството на Я. Николова и М. Робов.

¹⁸ Необнародвани материали от археологическите разкопки.

¹⁹ Разкопките са проведени под ръководството на М. Робов.

ника. Те са на царете Иван-Александър, Иван Шишман и царица Теодора, съпруга на Иван-Александър. Както те, така и почти всички монограми, открити на хълма Царевец и в манастира Великата лавра, са гравирани върху стените на монохромни съдове, които нямат друга украса.

Подобни са и подглазурните монограми, изписани върху фрагменти от стени на сграфито съдове, открити при разкопките на средновековния Килифареvски манастир, в който се е помещавала прочутата школа на Теодосий Търновски от средата на XIV в.²⁰ Те са намерени източно от малката еднокорабна манастирска църква, която е спомената в житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист²¹. Единият от тези монограми е на царица Теодора, съпругата на цар Иван-Александър.

Към какви нови изводи ни навеждат новооткритите подглазурни монограми?

На първо място, можем вече да твърдим, че сграфито съдове с подглазурни царски и патриаршески монограми, а също и с монограми на членове на царското семейство не са били използвани единствено в тържествените церемонии, нито при други празнични случаи с участието на царя или патриарха, както и на тяхната ежедневна трапеза. Би било неправдоподобно да приемем, че откритите съдове с царски монограми при малката еднокорабна църква № 2 (изградена по-късно с подръчен строителен материал, останала извън укрепеното подножие на хълма Трапезица и обслужвала по-бедните) могат да свидетелствуват за особеното внимание на царя, а и най-вече за това, че църквата може да бъде място, свързано с царския церемониал. Изобщо откриването на съдове с монограми на владетели при определена сграда (култова или светска) не може да означава, че тя е пряко свързана с тяхното име и е играла важна роля в столичния общественно-политически и духовен живот. Такова нелогично асоцииране довежда до редица погрешни представи, свързани с представителния живот в столицата Търново²².

Откритите досега царски и патриаршески монограми на хълма Царевец са на пръв поглед в логическа връзка с изказаните по-рано становища относно значението на тези монограми като знаци за собственост поради обстоятелството, че тук се намират двата представителни комплекса — царският дворец и Патриаршията. Затова, разглеждайки въпроса за употребата на съдовете с монограми, ще се спрем главно на ония, които са намерени в подножията на двата хълма — Царевец и Трапезица.

Постановката, че съдовете с царски подглазурни монограми, са били предназначени именно за владетеля²³, е дала между другото основание на Ат. Попов да определи манастира Великата лавра като царски, свързан с живота на владетелите, заемали престола до 1393 г.

В житието на сръбския светец Сава (1169—1235), написано от Доментиан, и по-точно в повествуването за смъртта и погребението му манастирът Великата лавра в едни случаи е споменат като създаден от цар Иван Асен II, а в други — като царски²⁴. Като такъв той със сигурност е продължил да съществува до края на царуването на Иван Асен II (т. е. до 1241 г.). Посоченото сведение отразява събитие, датиращо от 1235 г.

²⁰ Я. Николова. Разкопки на Килифареvския манастир (1974—1975). — Археология, 1978, № 1, с. 21.

²¹ Я. Николова. Археологически проучвания на Килифареvския манастир. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. С., 1980, с. 439.

²² Виж бел. № 11—15.

²³ Вж. горните бележки.

²⁴ Доментијан. Живот светого Саве. Београд, 1860, с. 202.

За времето от 1241 г. до падането на Търново през 1393 г. писмените данни за съществуването на манастира Великата лавра са съвсем оскъдни. Никъде не е посочено, че той е продължил да бъде царски и при други владетели, заемали търновския престол²⁵. Това естествено трябва да се има предвид, когато се разглежда въпросът за ролята и предназначението на съдовете с царски и патриаршески монограми, защото през посочения период всъщност се появява и развива традицията за производството и употребата на тези съдове.

Сведенията, които се съдържат в писмените извори, данните от археологическите разкопки и някои запазени до днес веществени паметници показват, че материалното състояние на владетелите през Второто българско царство е било значително. Неправдоподобно е да се допуска, че те са се хранели в прости глинени съдове, както обикновените жители на Търново, за които също е била достъпна художествената сграфито керамика.

Така например, когато деспот Алексей Слав поискал за жена дъщеря-та на латинския император Хенрих, отбелязал, че е „достатъчно богат човек със земя и съкровища от сребро и злато“²⁶. Когато цар Борил (1207—1218) дал доведената си дъщеря за жена на император Хенрих, тя била придружена от многобройна свита и богата зестра — 60 товара злато, сребро, скъпоценни камъни и копринени платове²⁷. Цар Иван-Александър е един от най-големите меценати в българската история. По време на неговото царуване средновековната българска култура бележи значителен разцвет. Явлението с право е определено като Втори златен век на българската култура. Извършва се голямо строителство. По личната поръка на владетеля се създават такива образци на средновековната ни миниатюристика като Манасиевата хроника и Лондонското евангелие. Поръчката на ценни и изящни паметници изисквала значителни средства, а изпълнението ѝ е показателно за материалното състояние на царя. Откритото в средновековния Никопол сребърно съкровище, което датира от XIV в.²⁸, показва още, че благородните метали не са били особено дефицитни и са били достъпни дори за един провинциален управител.

Съдове с монограми на владетели от Търновското царство се откриват само в региона на столицата и това показва, че те са пряко свързани с определени традиции в живота в нея и наоколо. Фактът, че както царските, така и патриаршеските подглазурни монограми са изобразявани най-вече върху стените на монохромни и неорнаментирани сграфито съдове, доказва че се е акцентирало преди всичко върху името на владетеля, а самият монограм е бил свързан с култа към него.

Изписването на подглазурните монограми е било извършвано най-често със сигурна ръка от добре подготвени хора, които умеели да си служат с

²⁵ В житието на Теодосий Търновски Калист назовава манастира Велика лавра и споменава, че неговият игумен е участвувал в събора против еретиците, свикан в Търново през 1359 г. Вж. Ив. Дуичев. Стара българска книжнина. Кн. 2. С., 1944, с. 226. Освен това в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е открита и надгробната плоча на Иван Асен, син на цар Иван-Александър, вж. Ив. Гошев. Търновски царски надгробен надпис от 1388 година. — Български старини, 1945, № 14, с. 7 сл. Тези данни обаче не доказват царския характер на манастира Великата лавра и през XIV в. и поради факта, че самият цар Иван-Александър и членове на неговото семейство са погребани не в църквата „Св. Четиридесет мъченици“, а в дворцовата църква. Вж. Кр. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. — В: Гавраил Кацаров. Т. 2. С., 1955, 339—358 и Я. Николова. Надгробната пластика в средновековния Търновград. — Тр. ВТУ „Кирил и Методий“, т. 10, № 2, 1972/1973, 10—24.

²⁶ В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1940, с. 278.

²⁷ Пак там, с. 178.

²⁸ История на България. Т. 3. С., 1982, с. 220—221.

официалното писмо. Но веднага трябва да отбележим, че между известните ни монограми от царски грамоти и тези, изписани върху стените на керамични съдове, съществува разлика. При вторите изображението е по-опроствено, малко по-грубо (причината не може да бъде само разликата в материала, върху който се пишело), спестени са някои допълнителни подробности и украсителни елементи. Прави също впечатление, че в някои случаи изписваният върху керамичен съд монограм е по-опростен дори от този върху монета²⁹, която предлага много по-малка работна повърхност. В отделни случаи при изписването на монограми върху сграфито съдове са били допускани и грешки³⁰.

Всичко изтъкнато дотук показва, че не бива да се смесват монограмите върху керамични съдове с тези от царските грамоти и монетите, което засяга в не по-малка степен и тяхното предназначение и роля, що се отнася до владетеля, чието име е изписано. Така например при грамотите на българските царе от периода XIII—XIV в. утвърдената формула в заключителната част потвърждава казаното в документа и представлява всъщност подпис на царя с титлата и името му³¹. Поставените върху монетите царски монограми имат значение на държавен знак³².

Но какво е било предназначението на съдовете с царски или патриаршески монограми? Наличието на подобни монограми според нас засяга не изработката на съда (т. е. това не е сигниране на керамика, произведена в царски или в патриаршески работилници), а преди всичко неговата употреба. Така проблемът опира до това, при какви случаи и от кого са били употребявани изследваните съдове.

Когато се поставя и разглежда този въпрос, трябва да се има предвид важното обстоятелство, че чрез царския монограм е изписано името на върховния ръководител на държавата (същото в общи линии се отнася и за патриарха, като в монограма е изписана само неговата титла). Това в никакъв случай не е произволно манипулиране с името на владетеля, а има смисъл и значение съобразно предназначението на съдовете.

В духовния живот на средновековното българско общество култът към владетеля заемал значително място. Идеята за божествения произход на всички земни власти (най-важната от които е, разбира се, царската) била внушавана с всички възможни средства. Едно от тях е била официалната църковна литература. Формулата „от бога владетел“ е намерила място в редица надписи още от времето на Първата българска държава. Подобна формула е употребена и в някои паметници от Второто царство. Така например в Асеновградския надпис на Иван Асен II е казано „от бога въздигнат цар Асен на българите и гърците“³³. Във Възхвалата към цар Иван-Александър от 1337 г. той е назован „от бога избран и от бога венчан Иван-Александър“³⁴. Истински символ на всеобхватността и величието на царската власт била и титлата „самодържец“.

Култът към царя и царското семейство е намерил място и в редица паметници на монументалната и миниатюрната живопис. Божественият ха-

²⁹ А. т. Попов. Средновековни надписи . . . , с. 30. В случая става въпрос за монограма на цар Георги I Тертер.

³⁰ Н. Ангелов. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII—XIV в. — ИОМВТ, т. 5, 1972, с. 61, обр. 12.

³¹ А. т. Попов. Монограми на българските царе, с. 172.

³² Пак там, с. 176.

³³ В. Н. Златарски. Асеновият надпис при Станимака. — ИБАД, 1911, т. 2, с. 241.

³⁴ Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 69.

раakter на царската личност е бил подчертаван и внушаван с подходящи изразни средства, при което нейната иконография до голяма степен се е смесвала с християнската. Както царят, така и членовете на царското семейство били изобразявани с нимб около главата. По този начин са изписани цар Константин Асен и царица Ирина в Боянската църква, цар Иван Асен II в „Затрупаната църква“ в Иваново, цар Иван-Александър в костницата на Бачковския манастир и в „Църквата“ в Иваново. Така са предадени образите на цар Иван-Александър и на членовете на царското семейство в няколко миниатюри от Манасиевата хроника и Лондонското евангелие.

Всичко това показва какво важно място е заемал култът към владетеля в обществено-политическия и най-вече в духовния живот през XIII—XIV в. От друга страна, този култ е бил не само обоснован чрез християнската религия, но дори и нещо повече — той се е вплитал в нея, издигайки още повече престижа на върховната светска власт (в известна степен това се отнася и за представителите на върховната духовна власт).

Неразделна част от духовния живот на столичното общество са били различните религиозни и светски празници. По подобие на съседна Византия най-важните от тях вероятно са били т. нар. господни празници — Рождество, Богоявление, Великден и др. Почитани са били и много светци, някои от които са били патрони на столичните храмове (устройвани са били храмови празници). Такива светци в Търново са били Димитър, Иван Рилски, Петка, Четиридесет мъченици, Петър и Павел и др. В съседна Византия след празничните богослужения организирали пиршества³⁵. Тази традиция вероятно е била установена както в българската столица, така и в нейната околност. Може би тъкмо на празничните трапези са били използвани съдове, върху стените на които е имало царски или патриаршески монограми. Това е логично да се приеме, защото култът към владетеля е имал подобаващо място при чествуването на религиозния празник по изложените вече съображения.

От откритите при археологическите разкопки на манастирския комплекс Великата лавра общо 70 царски подглазурни монограма (плюс още един фрагментиран, който според Ат. Попов е на цар Иван Шишман) прави впечатление едно неестествено на пръв поглед съотношение. Така например авторът е определил, че два от монограмите принадлежат на цар Георги I Тертер, един на цар Михаил Асен, един на цар Иван-Александър и други 66 монограма — на цар Михаил III Шишман³⁶. На последните е изписана само буквата М. Както сам авторът посочва, „в тези монограми буквата е очертана различно“, някъде по-умело, а другаде — по-небрежно. При някои от тях е поставена титла, а при други — не³⁷. Поставяйки под въпрос принадлежността на тези монограми, трябва веднага да отбележим, че при означаване на името Михаил, заедно с началната буква М винаги се изписва и буквата Х³⁸. Върху сребърните монети на цар Михаил III Шиш-

ман, името и титлата на владетеля са изписани по два начина

МХ—ФВ

³⁵ Г. Литаврин. Как са живели византийците. С., 1984, с. 153.

³⁶ Ат. Попов. Средновековни надписи . . . , 30—38.

³⁷ Пак там, с. 31.

³⁸ Т. Герасимов. Чий е надгробният паметник от Царевец в Търново. — ИОМВТ, т. 5, 1972, с. 125.

или пък $\overline{MX}-\overline{LPI}$ ³⁹. Върху медните монети на същия цар неговото име е

изписано с буквите $\overline{MX}$ ⁴⁰, а върху монетите, сечени също от мед, върху които царят е изобразен заедно с Иван Стефан, името Михаил е изписано като $\overline{MXANH}$ ⁴¹. Буквите $\overline{M}$ и $\overline{X}$ са употребени заедно и при означаване името на Михаил Асен върху монетите, на които е изобразен заедно със своя баща цар Иван-Александър⁴². Едно малко $\overline{x}$ е изписано и над буквата $\overline{M}$ в подглазурен монограм от манастира Великата лавра. Ат. Попов приема, че той е на цар Михаил Асен⁴³.

При досегашните проучвания на хълма Царевец са открити само няколко фрагмента с подглазурно изписване на буквата $\overline{M}$ (те произхождат от разкопките на дворцовия комплекс. С. Георгиева за съжаление не упоменава точния им брой, като в илюстративния материал посочва само един екземпляр)⁴⁴. При разкопките на църквата „Св. Димитър“ такива монограми не са открити.

Казаното ни дава основание да приемем, че чрез посочените подглазурни изписвания на буквата $\overline{M}$ всъщност е означена цифрата 40. С нея свързваме наименованието на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, около която са открити почти всички монограми от посочената група. Чрез буквата $\overline{M}$ е означена цифрата 40 при изписване името на църквата в средновековните писмени извори⁴⁵. Връзката, в която поставяме тази буква с името на църквата „Св. Четиридесет мъченици, обяснява и количественото съотношение на откритите в манастирския комплекс Великата лавра царски монограми спрямо подглазурно изписаните букви $\overline{M}$ (4:66). В подкрепа на предложената от нас теза са и откритите в същия манастир многобройни фрагменти от кухненска керамика (стени, дъна и дръжки) с вторично врязани букви $\overline{M}$ ⁴⁶.

Така, приемайки, че с посочените подглазурни изписвания на буквата $\overline{M}$ всъщност е означена църквата „Св. Четиридесет мъченици, ние свързваме този вид сграфито керамика със съдовете, поднасяни на трапезата след църковния ритуал при честване на храмовия празник, а може би и на други празненства, устройвани в манастира Великата лавра.

Предложеното от нас мнение за употребата на съдове с царски и патриаршески монограми или с монограми, означаващи името на определена църква, ни дава сравнително по-правдоподобно обяснение за откриването на такива съдове и около църкви, останали извън укрепената зона на столничния град, които са били използвани от по-бедните жители на неговата околност, като например църква № 2, южно от църквата „Св. Димитър“.

³⁹ Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, 94—96

⁴⁰ Пак там, 97—98.

⁴¹ Пак там, 103—104.

⁴² Пак там, с. 108, обр. 92; с. 109, обр. 9—96 и с. 110—115.

⁴³ Ат. Попов. Средновековни надписи..., 30—31, 78, обр. 25.

⁴⁴ С. Георгиева. Цит. съч., с. 66, 67, обр. 49 (4).

⁴⁵ Доментијан. Цит. съч., с. 202, 210. В посоченото съчинение цифрата 40 е изписана с буквата $\overline{M}$ без титла. В други случаи, като например в надписа върху паметната колона на Иван Асен II от църквата „Св. Четиридесет мъченици“, в житието на Теодосий Търновски от Калист (вж. В. Сл. Киселков. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, с. 20) и др., буквата $\overline{M}$ е с титла. При посочената група от подглазурни монограми също едни от буквите $\overline{M}$ имат титла, а други нямат.

⁴⁶ Ат. Попов. Средновековни надписи..., 46—49, № 162—199.

Освен религиозните в съседна Византия се празнували и някои държавни празници; рожденият ден на императора, коронацията и сватбата му, раждането на престолонаследника и др. При тези случаи василевсът запоявал да се раздават на хората пари, устройвали се зрелищни спектакли, а на площадите се поставяли дълги трапези за безплатно угощение⁴⁷. Възможно е подобна традиция да е съществувала и в Търново. Склонни сме да допуснем, че и при тези случаи много от ястията са били поднасяни именно в съдове с царски монограми (може би при поводи като ръкополагане на патриарха слагали на трапезите съдове с монограмно изписани титли).

Подглазурните монограми върху сграфито съдове от столицата Търново и близката ѝ околност за разлика от монограмите на царските грамоти и върху монетите не могат да се приемат нито като подпис на владетеля, нито като държавен знак. Те представляват съкратено изписване на името на царя, а често и на титлата му. Използувани са били в различни случаи с участието на по-широки социални слоеве. Употребата им не може да се свърже единствено с царско присъствие, а символът, заложен в тях, е в тясна връзка с твърде разпространявания през XIII—XIV в. култ към владетеля.

⁴⁷ Г. Литаврин. Цит. съч., с. 153.